

ספר הזכרון

לבית המדרש לרבנים בווינה

דברי זכרונות ודברי מדע

יוצא לאור
במלאת מאה שנים להולדתו של ראש בית המדרש
ר' אריה שווארץ ז"ל

על ידי
תלמידי המוסד

הוצאת ראובן מס ירושלים תש"ו

רבי אריה שווארץ

אריה שווארץ

בין כל האישים שזכינו כתלמידים בבית-מדרש הרבנים בוינה לעמוד במחיצתם ולהנות מאור תורתם וחכמתם הרקטור שווארץ הוא הדמות הדגולה והמזהירה ביותר. הוא שניהל את המוסד ולא הניח שבט ההוראה מידו עד יומו האחרון, הוא ה"ארי" שבחבורה, הרא"ש, רבי אריה שווארץ.

מנהל בית מדרשנו נולד: כ"א תמוז תר"ו (15.7.1846) בעיירה טבל על יד פאפא בהונגריה. שם היה אביו ר' יעקב שווארץ רב במשך ארבעים שנה.⁽¹⁾ את חייו ואת מותו של הרקטור הישיש ציין תלמידו וחברנו המלומד אפסוביצר במאמר אזכרה הנותן כבוד ללב כותבו. הוא מדמה את הרקטור לדוד המלך ולרבה בר נחמני ולרב חסדא, שלפי האגדה מלאך המות לא היה יכול לשלוט בהם כל זמן שלא פסק פיהם מגירסה. וכך הרקטור שווארץ שבק חיים לכל חי כבן 85 שנה יום אחד אחר שביטל פעם ראשונה את שיעורו בתלמוד בכ"ח שבט תרצ"א (31.2.1931).

ובמה ראה הרקטור בעצמו את תפקיד מוסדו בפרט, ותעודת עמנו בכלל? את זה הביע כדרכו לרגל יובל השלושים של בית המדרש שסימלו באות "ל", כי "למד", כך כתב, משמעותה לא רק מספר שלשים אלא גם לימוד, וכמו אות זו עולה בגבהה על כל כ"ב אותיות, כך היה, לדעתו של מורנו, תפקידו הנעלה של המוסד במשך 30 שנה, לשקוד על תעודת ישראל, היינו "ללמוד וללמד". בהנהלת המוסד הלך הרקטור ב"שביל זהב" ושמר על עקרון מורו ורבו, מיסדו של בית המדרש לרבנים בברסלוי, ר' זכריה פרנקל. הקשר שהיה קיים בין המורה ותלמידו נתקיים גם בחיים הפרטיים. כשנתאלמן פרנקל, לא זזה ידו של שווארץ מיד רבו הגלמוד. וכשנולד לשווארץ בן, נתן לו שם רבו "זכריה", זה הרב, שנבחר אחר גמר לימודיו לרב בוינה וקנה לו שם טוב כביבליוגרף, ונפטר בארץ באופן טרגי במוצאי יום פטירתו של אביו.

משאלתו של הרב פרנקל היתה, שתלמידו החביב שווארץ יהיה פעם מורה בבית המדרש לרבנים, ואולם לא נסתייע הדבר. אחרי גמר לימודיו נבחר שווארץ בהמלצת זכריה פרנקל לרב בקרלסרוהא. בשבת האחרונה לפני פטירתו בטיול שעשו כרגיל ביחד, הציע פרנקל לשווארץ ללכת לקרלסרוהא. לשווארץ, שסירב לכהן בבית

(1) כבחור בן י"ח שנה למד אביו שלש שנים בשיבתו של ר' אהרן קורנפלד בגולטש-יעניקאו (בוהמיה), שהיתה מפורסמת בשעתה.

כנסת שיש בו עוגב, אמר פרנקל: אם תהיה שם, תשמש תריס בפני תיקונים נוספים. ביום כניסתו לקרלסרוהא, שחל ביום חנוכת בית הכנסת בשנת 1865, הודיע שווארץ לטובי הקהל שלא יסכים לתיקונים נוספים ובעין פקוחה ישגיח על שמירת דיני הכשרות וקיום המצוות בקהלתו.

א

את פעולתו בתור רב הוא מתאר בעצמו על צד היותר טוב בדרשה, שבה נפרד לא רק מן הקהלה קרלסרוהא אלא גם מן הרבנות בכלל, וכן היו דבריו:

„לא נרתעתי מלכנות בשם הראוי כל מה שאין לו עוד שורש בחיים ולבי עמד בי לציין את שגעון התיקונים כמחלת אופנה מסוכנת. במקום שנתקן תמיד את הדת, מוטב שאנו נתקן את עצמנו על ידי הדת. סיסמתי היתה תמיד לא תיקון אלא לימוד (אינפורמציה במקום רפורמציה). הדבר אשר לשמו עבדתי היה תמיד דבר אלהים ודבר עמי... לא פעלתי כדי למצוא חן בעיני איזו מפלגה או איזה מעמד או חוג שהוא, יהי זה מימין או משמאל... ביושר לבי השתדלתי לנטוע בלב בני הדור ההולך והמתחנך ברוח השכלתה של התקופה את ההכרה, כי תורת ישראל היא שמש המורה דרך לכל אלה שאין המושג נצחיות דבר ריק הוא להם. אין לה לדת לפתות אלא להוכיח, לא לאיים בגיהנום ולא למשוך את הלבבות בהבטחת גן עדן, אלא להסתפק בהארה בלבד, ובמקום שלמרות אורה זה שורר האופל, עליה להתנחם בזה שהיא דומה לשמש גם בכוח החימום שלה. עלה בידי להראות, כי אמונת ישראל לא רק שהיא סובלת את התבונה אלא דורשת אותה. הצלחתי להביא גם את קרי הרוח לידי הודאה, שאמונתנו היא שמש מאירה ומחממת, אבל מה שלא עלה בידי... זהו דוקא דבר שאליו שאפתי ללא כל לאות, היינו: להעלות כבודה של השפה העברית לדרגה העליונה, שכן אין נאמנות ליהדות בלי השפה העברית. הלואי שאצא מכאן ותקותי בידי, שבשטח זה יבוא פעם תיקון, או אתגאה בכל חיי, שהייתי רב בישראל“.

את דרשותיו אני רואה כיצירות מעולות בספרות הדרשנית. יש להן סגולה מיוחדת. הפתיחה לדרשה, שאותה ביקש לראות כפתיחה ליצירה מוסיקלית, היא לעניות דעתי, לפעמים קצת עמוסה ביותר ורחוקה מגוף הענין. דרשותיו אין ריח שמן המשחה נודף מהן, אינן מהולות במימי הומניות תפלה וכחושה. סגנונו נלהב ומלהיב ומזוקק שבעתים. מתוך דרשותיו מדברת רוח היהדות וחמימות לבבית עמוקה בלתי משוערת ומקודשת בפתוס המקראי. אין הדרשן יורד לשומע אלא מעלה אותו ברעיונותיו הנעלים.

ב

אבל כמקום פעולה חשוב יותר מבימת הדרשנים היתה למורנו המנוח קתדרה של מורה בבית המדרש לרבנים. והנה כבר כתלמיד בבית מדרש הרבנים בברסלוי הצטיין ועסק במרץ בספרו הראשון על „הלוח העברי לאור החקירה ההיסטורית והאסטרונומית“, במחקר מתימאטי². ובגלל ספרו זה הוכתר שווארץ בפרס. אבל מאז לא הוסיף עוד לעסוק בחקירת סוד העיבור ובחכמת החשבון. אלא הקדיש ששים משנות חייו לחקר בשני תחומים שבהתפתחות ההלכה: התוספתא ופירושה. והמדות שהתורה נדרשת בהן.

התוספתא היא מסוג דומה למשנה ופירושה המדויק הוא הוספה למשנה. אולם בהרבה מקומות היא יותר מפורטת מזו ויש לה כמעט אותו ההיקף. בשנות השבעים הפתיע החוקר צוקרמנדל בהשערותיו. שהתוספתא היא המשנה האמתית של ר' יהודה הנשיא ומשנה שבידינו היא מעשה ידיהם של אמוראי בבל. נגד דעה זו קם שווארץ בהוכחות ברורות ובנימוקים שאין כאן מקום לפרטם. מראש נטה לדעה שהתוספתא נעשתה בעריכתה הראשונה על ידי ר' נחמיה ונחתמה על ידי ר' חייא. ואילו אחרי כן הודה, שלתוך התוספתא נכנסו שני קובצים של הבריות שהלכו והושלמו בבתי המדרשות של ר' אושעיא ור' חייא. הוא מצא, שהתוספתא היא בעצם פירוש למשנה. אלא שמאמריה הם קטועים ונעדרי הקשר, ועל כן נטל על עצמו לסדרם. ולשם זה התחיל להוציא את התוספתא לפי סדר המשניות מעורכת ומסודרת עם פירושו „הגיון אריה“. רק שליש מעבודתו הוציא בקרלסרוהן וחלק גדול של כתבי היד מחכה להוצאה על ידי מלומד.

בסידור התוספתא ובפירושה תרם שווארץ תרומה חשובה להבנתה ואילו בספריו על המדות שבהן נדרשה התורה — לדעתו כבר בתקופת הסופרים, — תרם תרומה חשובה להבנת הבריות ומדרשי ההלכה שבשני התלמודים. שווארץ המציא למדות, שבהן נדרשת התורה, מונחים מדעיים מיוחדים³.

בשנת תרפ"ג הוציא שווארץ בסדרת „כתבי האוניברסיטה ובית הספרים בירושלים“, חוברת קטנה מתורגמת ע"י ש. רבידוביץ בשם „עיקרי מסקנותיו של המחקר ההרמנויטי המדעי“, כי הוא „ראה את עצמו חייב לגבי המחקר המדעי לתלמוד לערוך בקצור נמרץ את עיקרי מסקנותיהם של מחקריו שנתפרסמו בשבעה ספרים“. משורותיו של הספר מתבלטות אותן המדות האופייניות המציינות את אישיותו של רבנו ז"ל בכל חייו ואשר נזכרות גם במאמר זה המוקדש לזכרונו:

(2) על כשרונו המתימאטי של שווארץ רמו המנהל של הגימנסיה, בה למד שווארץ, ויעץ לאבי תלמידו, שאפשר לבנו ללמוד באוניברסיטה מתימטיקה, כי בה יעשה גדולות.
(3) Der hermeneutische Syllogismus, die herm. Analogie, die herm. Induktion die herm. Antinomie, die Quantitätsrelation, der herm. Kontext.

אהבתו העמוקה לרבו פרנקל, אהבתו לעמו, נאמנותו למסורת, שהוא מאחד אותה עם המחקר המדעי. הוא מאמין בהלכה למשה מסיני, אבל המדות שהתורה נדרשת בהן, אינן לפי דעתו מסורות מסיני אלא כללים הגיוניים, שעברו עליהן תקופות של התפתחות. ההגיון והמחשבה של התלמוד אינם שונים מכל ההגיון והמחשבה בכלל, אבל כדי להבינם צריך להבין גם את טיבו הלאומי-הפסיכולוגי המיוחד של עם ישראל, שדרך מחשבתו היא דרך אינדוקטיבית ואינטיממטית, כלומר הוא חושב מן הפרט אל הכלל ודן בדילוגים. הבה, ניתן נא בשטח זה מקום לדבריו הוא. האהבה לרבו פרנקל היא שעוררה את שוארץ לעסוק במחקר זה. כבר המחקר על "מחלוקת בית הלל ובית שמאי" שיצא לאור ביום פתיחתו של בית המדרש לרבנים אשר בוינא, היה בו משום בשורה ליצירתה של ההרמנויטיקה המדעית. וכך הוא כתב: "חשד אפיקורסות, שהטילו במורי ורבי ירא שמים באמת ר' זכריה פרנקל זצ"ל על הגדרתו הפשוטה של "גזרה שוה", הרגיזני במדה שאין למעלה ממנה, אבל הוא שהביאני לידי חקירה עמוקה באותו ענין".

אהבתו לעמו ולא"י מתבטאת בדברים, שבהם סיים באופן חגיגי מאמרו על "עיקר מסקנותיו": "ואף על פי שאיני לא נביא ולא בן נביא, ארהיב בנפשי עוז להגיד עתידות ולומר בייחוד, שהחזרת עטרתו של התלמוד ליושנה תהיה אי"ה אחת הבריאות של ירושלים הבנויה".

מיוחד הוא לדעתו של מורנו המנוח יחס עמנו לתנ"ך ושונה מן היחס של העמים לכתבי קדשנו. "אומות העולם" — כן הוא אומר — "למדו מתוך כתבי קדשנו להאמין, להאמין באלהים, מה שאין כן אנו בני ישראל, שמתוכם למדנו גם לחשוב, לחשוב בדרך המדע. על יסוד כתבי הקודש העלה אותנו התלמוד מדרך המחשבה ההמונית לעיון המדעי". באופיו של מורנו נתאחדו המאמין והחוקר, הדבקות במסורת והנטיה לבקורת. הוא האמין באמונה שלמה שהתורה נתונה מסיני, וערכה הוא נצחי וקדושה לא תעבור, ומצד אחר הביא אותו המחקר לידי המסקנה "שאין תורת ההגיון הלכה למשה מסיני", כלומר, "שאין המדות שהתורה נדרשת בהן אלא חוקי מחשבה הקבועים וקיימים לנצח". ואין בזה, כך כתב, גוזמא יתירה, כשאנו מעיזים ואומרים בבטחון גמור, שהסופרים שלנו עסקו בתורת ההגיון ושמשו בה ימים רבים לפני אריסטו. ואין אנו רשאים כלל לראות את דברי התלמוד הירושלמי (שקלים ה', א'), שהסופרים קדמו לזמנו של עזרא, כקלוטים מן האויר, ואעפ"כ "אין הגיון מיוחד בתלמוד... ובגאון צדק נוכל לומר, שאין היקשים מוטעים מצויים בכלל בספרות התנאים".

ורבנו בוחן ובודק כל אחת מי"ג המדות בדייקנות עמוקה ומשתי בחינות: מבחינה של פרקי ההתפתחויות השונות שלהן, ומבחינת הטיב הלאומי-הפסיכולוגי של עם ישראל. כי לפי דבריו, מי שלא ידע את נשמת האומה הישראלית, מי שלא

ידע ידיעה מדויקת כל צרכה במה נבדלת המחשבה הישראלית בבחינה פסיכולוגית לאומית מזו של האומות הקלסיות, היונים והרומאים, זה לא יבין לעולם לא את התלמוד ולא את ההרמנויטיקה.

לדעתו משבע מדותיו של הלל שלש הראשונות הן הגיוניות, שלש האחרונות הן פרשניות, והמדה הרביעית "שני כתובים" העומדת באמצע, מצד אחד היא פרשנית ומצד אחר הגיונית. "התלמוד", כך הוא כותב, "כתורת ההגיון הכללית, שלש תמונות היקש יש לו: "קל וחומר" הוא היקש מן הפרט על הכלל לפי היקפו, "גזרה שוה" לכל צורותיה — היקש מפרט אחד על חברו, ו"בנין אב" — היקש אינדוקטיבי מן הפרט על הכלל לפי תכנו. ואם שלש תמונות אלו נבדלות בצורתן החיצונית מאלו של תורת ההגיון הכללית, אין לדרוש דבר זה לגנותו, שאין זה אלא יוצא ללמד על עצמותו הפסיכולוגית-הלאומית, על מקוריותם של המחשבה והעיון הישראליים... המדות הפרשניות שלש הן כמדות ההגיוניות, ואלו הן: כלל ופרט, פרט וכלל ודבר הלמד מענינו. שתי המדות הראשונות (כלל ופרט, פרט וכלל) אני מצרף למדה אחת והיא יחס של כמות".

שווארץ קורא למדה הראשונה "קול וחומר" במקום "קל וחומר". בתקופה שקדמה ל"קל וחומר", בשעה שעדיין לא נקבע כלל מספרן של המדות, לא היה זה אלא "קל וחומר" בלבד. משמעותן של שתי המלים העבריות הללו אינה אלא דתית בלבד. קל — פרוש מצוות קלות, חומר — מצוות חמורות, וכך היו דנים מן המצוות הקלות על החמורות ומן החמורות על הקלות... אגב שינוי נקודות כל שהוא הפכו חכמינו את ה"קל וחומר", את ההיקש היוצא ללמד מן הקל על החומר להיקש מן הפרט על הכלל... על יסוד חומר המקורות מבחין שווארץ בחמשה דרגי ההתפתחות. הקל וחומר עולה בתכנו בקנה אחד עם הסילוגיסמוס לאריסטו... "אין ביניהם אלא שינוי צורה בלבד — ה"קול וחומר" של הלל חסר הוא ההקדמה אבל יש בו נימוקה של זו, הדילוג Enthymem הוא הסימן המובהק של ה"קול וחומר". אנו, בני ישראל, חושבים מן הפרט אל הכלל ודנים בדרך דלוג. הרי שאין בין ה"קול וחומר" לבין הסילוגיסמוס האריסטואי אלא זה, שהראשון אינו דן כאחרון מן הכלל אל הפרט לפי תכנו אלא להיפך מן הפרט על הכלל לפי היקפו. "יש ביניהם הבדל רק בתכונותינו הלאומיות-הפסיכולוגיות".

ה"קול וחומר" הוא היקש מן הפרט על הכלל ואילו "גזירה שוה" היא היקש מפרט אחד על חברו, ועליה אומר שווארץ בין השאר: ה"גזירה שוה" הקלסית זו בת "התקופה הקדומה ביותר, מכונה *ὁς λεγόμενον* "מצטער אני ביותר, כך הוא אומר, שאיני יכול להודות בדבר שהלל הוא בעל המאמר "אין אדם דן ג"ש מעצמו"... אותה גזירה שוה, שהפליא להשתמש בה כלפי בני בתירה, מן הנמנעות הוא, שהיתה דבר שבקבלה... זה היה דבר חדש לגמרי... רשאים אנו לקבוע בדיוק

שלשה דרגי ההתפתחות משום שחייבים אנו להבחין בין שלשה מיני "גזרה שוה":
 (א) *δὲς λεγόμενα* נכונים, (ב) *περὶ δυοῖν λεγόμενα* נכונים, (ג) *περὶ δυοῖν*
λεγόμενα לכאורה.

כאנלוגיה ההירמנויטית, כלומר כ"גזרה שוה", כך הלכה והתפתחה גם
 האינדוקציה ההרמנויטית, הוא "בנין אב".

בספרות הרבנים שבידינו נשתמרו עדיין מאמרים אחדים, שבהם בא "בית
 אב" במשמעותו של המונח של אח"כ "בנין אב"... התנאים משתמשים ב"בנין אב"
 במשמעותו ההגיונית הצרופה. בדבריהם אנו חייבים לעולם לפרש את ראשי התבות
 ב"א "בנין אב". רק בדברי האמוראים אנו מוצאים את התמונה המוטעית, משום
 שהמקור הוא "זה בנה אב"...

כך הולך ומנתח שווארץ כל אחת משלש עשרה מדות של ר' ישמעאל שהתורה
 נדרשת בהן ובוחר ובודק את התפתחותן ויחסן לשבע מדות של הלל ולתורת ההגיון.
 ועל המדה הי"ג לר' ישמעאל "שני כתובים המכחישים זה את זה עד שיבוא
 הכתוב השלישי ויכריע ביניהם" הוא מותח בקורת יסודית ורואה בה ירידה של
 המדה הרביעית להלל. "אין זמנה של מידה זו" — כך היא מסקנתו — "אלא
 בימים שלאחר התלמוד. התנאים ואף אמוראי בבל וא"י לא ידעו כלל את המדה
 הי"ג לר' ישמעאל, ובוודאי נולדה בישיבותיהם של גאוני בבל".

וכך מסיים מורנו ז"ל את המאמר המסכם את "עקרי מסקנותיו של המחקר"
 שבו עסק שלושים שנה: "רק בדרך זה יתחדש התלמוד הישן, רק לאחר שיהא
 פורק מעליו את כל ההוספות האסכולסטיות, כשיהא מצורף מכל מיני התערובות
 הפסולים למחשבה, רק אז יחזור למרום פסגתו, שעמד עליה לפניו. ורק בכוחו של
 מחקר מדעי מדויק הוא להעמיד את התלמוד על שבעת עמודי שיש, שהקימו
 אותם הסופרים שלנו, יורשיהם של נביאינו, לקידוש שם אלהי ישראל ולכבודו
 של עם ישראל".

ג

עם פתיחת בית מדרשנו קיבל שווארץ את המשרה של המנהל ("הרקטור")⁴.
 תפקידו כמורה לא היה קל. כי בית מדרש לרבנים אינו רק מוסד מדעי אלא גם
 מכון לחינוך מחנכים דתיים בקהלות ישראל. נבדלים היו המורים בדעותיהם
 והתלמידים בידיעותיהם. ממזרח אירופה, כלומר מגליציה, מרומניה, מרוסיה, באו
 תלמידים מלאי ידיעות בספרות התלמודית ונכנסו לבית מדרשנו כדי להשתלם
 במדעי היהדות. ואילו ממערב באו תלמידים מוכתרים בנימוסים אירופיים, אבל

4) שווארץ נקרא לכהן כרב בברלין, אבל העדיף את משרת המורה.

לא בדיעות בתלמוד. את התלמידים ממזרח קרב מורנו לעבודה מדעית שיטתית, ואת התלמידים ממערב זרו להתעמקות בתלמוד. והוא היה יכול לעמוד על דעתו ללא רתוי, וכאשר נראו לו בחורים אלו בלתי מוכשרים, לא הניח אותם, שכבר ישבו במוסד כמה שנים רצופות, לעמוד בבחינה.

כסלע איתן בלב ים סוער עמד מורנו. בקפדנות קנטית ובדייקנות חילק את חוק יומו במשך כל השנה. כמקצוע ראשי נחשב בעיניו לימוד התלמוד והמחקר המדעי בתלמוד, ועל חשיבותו והגמוניותו של התלמוד הגן אפילו נגד סרובו של ה"קורטוריום". ואעפ"י שהקהלות העם-ארציות, שהיתה להן אוטונומיה אנרכית, וביכלתן היה לבחור להן מועמדים לכסא הרבנות כחפץ לבן, פעמים לא שמו לב לחוות דעתו של ה"רקטור", הוא לא סר מדעתו ולא ידע פשרות. הוא לא הקל מעל עצמו את לימודיו ולא נתן להוריד את רמת ההשכלה הרבנית ולא הטה אוזן כלל ללחישות של רוח העת. מלא אהבת התורה ורוח הגבורה ראה בתפקידו שליחות נעלה. ברצונו היה לחנך מורים בישראל, שלהם המשרה איננה מקור פרנסה, אלא עבודה לשם הדת והדעת והרמת המוסר וההכרה ביהדות. לא היה דיפלומט גמיש וזהיר, אדרבא, הוא נשאר חפשי ועצמאי מלגו ומלבר, חפשי במחקר מדעי, עמוק בהרגשתו הדתית. הוא לא נע ולא זז, אלא נשאר נאמן למסורת בחייו ובהתנהגותו, כבעל קומה זקופה, חפשי בגילוי דעתו לבלי חת, לא נכנע בפני שום אדם, מכבד היה תלמידי חכמים, ירא שמים ודובר אמת בלבבו. חפשי היה מאבק כל תועלת חמרית פרטית, גם כשהיתה ידו משגת לפתוח ביתו לרוחה, וגם כשפגעה בו במידה אכזרית האינפלציה האוסטרית. נשאר עד מותו נקי כפים בעל אצילות פנימית אומרת כבוד.

המאורעות המדיניים לא עממוהו. יכול העולם לחרוג ממסגרתו, המלחמה להשתולל, אוסטריה להתמוטט, המצוקה לדפוק על שערי הבירה ומוסדו, הוא לפני עמודו על עמודו יעמוד יום-יום עד ליום מותו. יום התכונן בשקידה להרצאותיו, עמד כחייל על משמרתו וחקר וחיפש מקורות להתפתחות כללי התלמוד ההגיוניים, משוכנע שיבוא הזמן בו ידע העולם המדעי להעריך את ה"נדבכות" בבנין התלמוד. הוא חי בתקופתו של הרצל, חי על יד עריסתה של הציונות הפוליטית בוינה, ולא לקח בה חלק ישיר ולא יכול גם כן להסכים לכל הנעשה אז בתנועה מבחינת הדת והתרבות הישראלית. אולם הוא אשר העמיק לחדור למקורות היהדות ביסודיות של חוקר, שמר לעצמו עין חודרת לחשיבות ההיסטורית הכבירה של התקופה.

ההתפתחות בבחינה זו מתבלטת בבהירות בשני מקומות של כתביו. בשנות השמונים אמר באחת מדרשותיו, שנדפסה: "אנו, היהודים, אין לנו שליחות לאומית, אך ורק דתית-הומנית. עליך, אב יהודי, להגיד זאת בכל יום לבנך ולשנך לו בהדגשה

יתרה". ואילו ארבעים שנה אחרי כן, אחרי ועידת סן-רמו, כתב בדין וחשבון השנתי של בית המדרש:

"בחיים הלאומיים של ישראל עלה השחר של התקופה הקלסית השלישית. אשרינו שזכינו אחר ליל, שהאריך אלפים שנה, לראות את שעת בוקר זו. שבעתיים מאושרים ילדינו, שלהם יאיר, באשר הם שם, שמש צדקה של ארץ-ישראל. ...שוב ארץ-ישראל לעיני כל העולם בידי ישראל. זו היא הופעתו של אלהינו המתגלה בהיסטוריה. א"י תהיה ליהודים חסרי מולדת ארץ מולדת ולקשורים בנאמנות לארצות מולדתם תהיה א"י לארץ ולאם האומה. על אדמת א"י תבטל המחלוקת בין יהודים רק דתיים ובין אלה שהם רק לאומיים. לאט לאט עלינו להוכיח, כי ישראל רק בכוח אמונתו הצרופה יגיע לחשיבות בעולם, הגלות תחדל, אך הגולה תשאר. ילדינו, גם בגולה וגם בארץ, מוכרחים להתחנך למען היהדות, והחינוך היהודי יקשר את הגולה עם ארץ-ישראל. הסיסמה של בית המדרש לרבנים תשאר כשהיתה: בתי ספר יהודיים, עממיים, תיכוניים וגבוהים בגולה ובארץ!"

אלה הדברים אשר עלינו כאן ועתה להרכין לפניהם את ראשנו. ואני משתחוה לפני זכר רבי הגדול בהערצה בלי מצרים, אבל גם מאהבה לפני מורה, שיש והיה כאנו, אבל כלפי דידי היה טוב וסלחן לפנים משורת הדין.

אשריהו שזכה לחיות עד יום פטירתו רק לשם התפקיד שהיה תוכן חייו, ולראות תלמידים מפורסמים וגדולי התורה בישראל. הובא למנוחתו בקבר הכבוד על יד אחד מגדולי תלמידיו, ע"י חיות. הוא נשמר מצער גדול, ואילו רעיתו טובת הלב ובעלת האופי, שאותה ברך בסוף המבוא לתוספתא, שתגדל את בנה זכריה, בעלותה ארצה מצאה את בנה היחיד שוכן עפר באדמת הקודש.

ביום הולדתו המאה עומד לפנינו מורנו המנוח ואנחנו תלמידיו מברכים את זכרו. כעמוד אש ילך לפנינו להלהיב את לבנו ולהאיר את דרכנו כל ימי חיינו. אמן!